

LA MALNOMENACIÓ EN EL CONTEXT DEL BARRI DEL SAGELL DE PALMA DE MALLORCA (S. XVII-XX)

Maria Rosa PLANAS

1.- EL MALNOM EN LA POBLACIÓ JUEVA MALLORQUINA DE L'EDAT MITJANA. ALGUNS PRECEDENTS

Els jueus mallorquins a l'Edat Mitjana mantingueren llurs noms hebreus; en alguns casos, també els barrejaren amb formes arabitzades, al temps que assolien els prenom i cognoms cristians propis del seu entorn. No obstant això, sembla que de sempre els jueus posseïren renoms i malnoms, alguns dels quals ens han estat transmesos per la documentació existent. Així, al segle XIV a Montuïri, trobam esmentat el mercer ISSACH POCACARN¹, el cognom del qual palesa la utilització d'un malnom referit a una característica física del personatge. També a Mallorca, l'any 1356, SALOMÓ BACCHARI, de malnom "TORT"².

El call de Mallorca, els carrers del qual ens són ben coneguts gràcies al treball de Quadrado³, també esdevé mostra de la utilització del malnom per designar carrerons, albergs i altres indrets del recinte jueu de la ciutat de Palma. Així, el CARRERÓ D'EN BARBAROTJA, l'ALBERG D'EN BEN SERCA, o l'ALBERG DE NA FIOTA, situat aquest darrer molt a prop de la Porta Major del Call, no són més que alguns exemples de malnoms aplicats a topònims.

D'altra banda, la utilització d'àlies per a designar els jueus no és un fet privatiu de Mallorca ni tampoc d'una època determinada. Contràriament es tracta d'una pràctica històrica i constant que es produí en totes les cultures i en diferents circumstàncies. Així, a l'*Autobiografia* de Josep Flavi (38-100), aquest es confessa de casta sacerdotal i quan parla dels seus avantpassats, amb tota la naturalitat del món, afirma que deien al seu rebesavi Simó "EL TARTAMUT", i al seu besavi Maties "EL GEPERUT". Segons Kaganoff⁴, els renoms aparegueren en el període talmúdic, amb exemples com HILLEL L'HOME VELL, ZEIRA EL JOVE...

No obstant això, hem de creure que la majoria de les vegades aquests malnoms i renoms obeïen a les mateixes motivacions que qualsevol altre col·lectiu no jueu. Es tractava de formes adjectives que destacaven una qualitat física o intel·lectual, o que dejectaven mancances físiques o morals. En res no es diferenciaven de la resta de malnoms que podien ser aplicats, per les mateixes causes, a distints grups humans. Els jueus, abans de transformar-se en conversos, almenys pel que fa a Mallorca, no foren objecte d'una malnomenació que evidenciàs la seva diferència ètnica i religio-

sa i que palesés un canvi en la situació social que, en l'esdevenidor, es transformaria en absoluta intolerància.

2.- EL LLENGUATGE I ELS CONVERSOS. EL PREJUDICI ES DEFINEIX EN UN MOT

En el període de cohabitació cultural i social dels jueus amb els cristians, els malnoms d'aquells no manifesten cap distinció amb els de qualsevol altre col·lectiu. Aquest fet canviarà ben aviat amb l'aparició dels conversos, per als jueus els anusim (coaccionats), la legislació rabínica dels quals ha estat recentment estudiada per Nissan ben Avraham, rabí d'origen mallorquí (Nicolau Aguiló).

Ja als Usatges de Barcelona (XIII-XIV), es recullen les formes "*renegats*", "*tresalits*", l'origen d'aquesta es troba en el verb tressalir 'saltar a l'altra banda', del llatí transilire 'saltar per damunt, saltar més enllà de, ... ometre' (DECLLC) i "*cuguz*" (cornuts) per referir-se als conversos.

Les primeres conversions forçades de Mallorca, les de l'any 1391, malgrat la violència amb què es produïren, no semblen haver provocat el floriment de mots despectius per designar els nous conversos. Quan als documents es cita alguna persona descendent de jueus o recentment batiada, hom col·loca l'apel·latiu "convers" sense més explicació. El terme, neutre, únicament manifesta el canvi de religió però no implica judici, menyspreu o qualsevol altra connotació negativa.

No obstant, la situació canviarà amb la segona gran conversió massiva de Mallorca, la de l'any 1435, que significà la desaparició oficial del judaisme i les seves institucions. L'arribada de la Inquisició espanyola, l'any 1488, posarà de manifest l'existència del problema del criptojudaisme a l'Illa. Les primeres actuacions del Tribunal foren discretes, però a poc a poc, l'esperit inquisitorial prengué força i acabà per arrelar a la societat illenca.

Al temps que això succeïa, sembla que els conversos iniciaren un llenguatge al·legòric amb el qual, d'una manera encoberta, al·ludien a tot el que tenia a veure amb les creences cristianes i amb els seus veïns catòlics. A la "Requesta de mestre Bartomeu Caldentey y altres demanant als jurats que proibesquen al metje jueu Isaac, l'exercici de la medicina", datada el 1488⁵, fet insòlit, ja que en aquesta data hom suposa que ja no hi havia jueus a l'Illa, almenys reconeguts oficialment, les acusacions de Caldentey manifesten una sèrie de mots i locucions mitjançant els quals els jueus es referien als cristians i les seves creences, i que se sospitava que els conversos forçats empraven també.

La Verge Maria és anomenada "*cadesa*" que sembla que és corrupció del mot hebreu 'kados' 'sant' i significa "putana"; els Evangelis "*guilayon*", que vol dir "falsos", diuen al Pa consagrat "*pa verinós*", la creu és anomenada "*cosa rompu-da*". També hi ha mots especials per designar el clergat; així el predicador és "*lladrador*", i el sacerdot "*trasquilat*". Els infants cristians són esmentats amb el terme "*vermens*". Aquesta forma sembla ser el plural de 'verm' (pl. vèrmens), que significa 'cucs' (DECLLC). També els conversos no forçats reben per part dels jueus el nom de "*mazimunats*" 'destructors de la llei'.

Les acusacions del metge Caldentey es basen en els escrits dels dos conversos més bel·ligerants envers la religió jueva: Jeroni de Santa Fe (batiat per Vicent Ferrer el 1412) i Pablo García de Santa María (bisbe de Burgos el 1415), i en el moment en què foren esgrimides demostren que ja existia la ruptura absoluta entre les dues comunitats, la judeo-conversa i la cristiana. Doncs, és evident que en aquesta data ja no calia parlar, almenys pel que fa a Mallorca, de jueus, sinó de conversos.

Durant tot el segle XVI els conversos continuaren llurs vides al marge de la societat mallorquina, sense que aquesta mostràs gaire interès a revelar el que ja era un secret a so de trompetes. Malgrat tot, aquest és el segle més desconegut pel que fa a l'activitat dels criptojudaitzants i la seva religiositat amagada.

Ben entrat el segle XVII havia d'esclatar el que fins ara no havia preocupat la Inquisició mallorquina. El primer a aixecar la llebre fou l'informe del dr. Fontamaré, promotor i advocat fiscal del Sant Ofici, l'any 1674. En aquest informe, a més de descriure fil per randa les activitats judaitzants dels conversos, posa esment en la terminologia que aquests empraven per a designar els cristians i els conversos que renegaven el seu judaisme. Així, parla dels "*cananeus*", terme emprat per anomenar els catòlics; en referir-se als conversos que casaven fora del grup utilitzaven el mot "*malmesclats*", ja que no admetien els matrimonis mixtos. Els fills d'aquestes unions eren anomenats "*mulatos*" i "*mitja sang*". També, segons manifesta el mateix informe, ja existia entre els cristians vells un apel·latiu per esmentar els conversos sospitosos d'heretgia. Aquests eren anomenats "*calatrades*" fent referència a l'antic call major de la ciutat de Mallorca, situat al barri del mateix nom.

El llenguatge, malgrat que no ho sembli, tengué molta importància en els esdeveniments que es precipitaren de manera tràgica al barri del Sagell. El delator i principal protagonista de la descoberta de les activitats prohibides dels conversos, Rafel Cortès d'Alfons, de malnom "*Cabeza Loca*", se sentí menyspreat per la comunitat a causa de les paraules. El seu matrimoni fou qualificat de "*malmesclat*", havia casat amb una dona de fora del barri del Sagell; el seu fill va rebre l'insult de "*poma pre-sech*" en al·lusió al fruit d'un matrimoni desigual, i el seu mateix malnom "*Cap Loco*" manifesta que era considerat per la comunitat com un feble mental. Tots aquests mots, utilitzats en un context de rebuig i de pressió, foren els que portaren a la delació Rafel Cortès. A partir d'aquí, la història és prou coneguda: actes de fe, sentències condemnatòries i, en alguns casos, la mort a la foguera.

El que volem posar de manifest en aquest treball és la importància de la malnomenació en un procés de segregació que, per a ambdues parts, s'inicià a partir d'aquests esdeveniments breument resumits. Efectivament, arran dels darrers successos del segle XVII apareixerà el mot que definirà una situació de marginació, d'incapacitació per als oficis ben considerats, d'ostracisme social i, fins i tot, aquest mot designarà, o almenys això es pretendrà, una gent maleïda amb la qual la resta de la població no voldrà tenir res a veure; ens referim a la paraula "*xueta*".

Sembla que el terme és esmentat documentalment per primera vegada l'any 1688, als registres de la Inquisició. Ara bé, la seva connotació era molt més restringida del que ho seria en l'esdevenidor. Així, amb el mot "*xueta*" hom designava primerament

la comunitat de descendents de conversos que habitaven el barri del Sagell. És a dir, el terme no tenia trets negatius, d'altra manera els mateixos implicats no s'haurien anomenat ells mateixos "xuetes". D'altra banda, la paraula, malgrat que es documenti en aquesta data, sembla haver estat emprada un cert temps abans pels mateixos que, de llavors ençà, serien motejats amb el terme. Això ens porta al seu origen i al seu possible significat, qüestió que ha estat debatuda pels estudiosos sense que s'arribi a una conclusió definitiva.

Mentre per a alguns el mot és forma derivada del diminutiu de "jueu" d'on s'originaria "*juetó*", i per deformació "xuetó" (Alcover, Isaacs, Selke, Forteza, Pons), per a altres, el mot té a veure amb "*xulla*" (Laub, Garau, Muntaner), amb al·lusió a la prohibició de menjar carn de porc. Sembla que ambdues teories tenen part de raó, i que amb el temps la barreja de les dues significacions donà el sentit que, avui per avui, té el mot. Malgrat això, al "VOCABULARIO ESPAÑOL-ARÁBIGO DEL DIALECTO DE MARRUECOS CON GRAN NÚMERO DE VOCES USADAS EN ORIENTE Y EN LA ARGENTINA" de José Lerchundi⁷, la transcripció fonètica "*xuá*" correspon al castellà "asar" i "*enxuá*" a "asarse", fet que assenyala, tal vegada, que en els ambients sefardites la paraula podia tenir un altre significat, potser figurat.

El que sembla totalment demostrat és que el *barri del Sagell* era el punt de referència necessari per a la identificació del grup de conversos anomenats xuetes. Entre ells es coneixien i s'anomenaven segons la proximitat o la llunyania d'aquest barri. Així els que deien "*del carrer*" (al·lusió al carrer del Sagell, avui de Jaume II), eren considerats com a membres indiscutibles de la comunitat, els que anomenaven "*del mig*" era perquè no habitaven al barri, els "*de baix teulada*" malgrat viure i pertànyer a la comunitat eren tinguts en menys consideració per la seva falta de recursos econòmics; hom designava amb aquesta expressió els que vivien en cases llogades. I per acabar, els anomenats "*del fas*" eren els més pobres i marginats del grup. El mot "fas", paraula derivada de l'hebreu "phesach" i que designava la Pasqua, feia referència a un antic costum de Mallorca⁸. A la litúrgia del Divendres Sant, en un moment de la cerimònia, es produïa dintre de les esglésies un soroll aclaparador que els assistents produïen amb tota classe d'estrís. La denominació "fas" aplicada a la gent més pobra de la comunitat, suposam que fa esment a la cridòria amb què és tradició es parlaven uns als altres al barri del Sagell.

Per a la gent de fora del barri el que era evident és que la comunitat estava dividida en dos grups: els d'*orella alta*, o membres més rics i influents, i els d'*orella baixa*, grup en el qual s'inclouïen tots els altres. Aquests grups realment estaven separats i no era concebible que un d'un grup superior casàs amb un de grup inferior.

Tan variada terminologia s'utilitzava amb fluïdesa dintre del barri del Sagell; tant és així que Selke⁹, tot i dir que parlaven la mateixa llengua que els cristians de natura, manifesta que el sentit i la forma en què ho feien era diferent, fins a tal punt que els cristians s'adonaven del sentit ocult de les seves paraules. Sobretot es negaven a parlar clarament del que concernia la religió catòlica. L'Església i la doctrina eren anomenats "*esso*", que ens sembla transcripció errònia d'"això"; A Jesucrist li deien *Joan Peroni*, el significat del qual resta un enigma. La confessió l'any 1688 de Miquel Valls "de Campos" evidencia encara més si cal aquesta manera al·legòrica

de referir-se a tot el que no volien que fos conegut: “se solían tantear unos a otros con palabras, aunque no expresas del todo, equivalentes y casi claras, y con locuciones propias de judíos, con las quales se suelen entender los que lo son claramente”.

3.- EL BARRI DEL SAGELL: COORDENADES GEOGRÀFIQUES DELS MALNOMS

Es coneixia com a barri del Sagell una de les zones més antigues i centríques de la Ciutat de Palma. Avui, totalment reformada, recorda poc el que un dia fou: un eixam de carrerons estrets i sinuosos, que es comunicaven uns amb els altres, illetes de cases amuntegades en un espai reduïdíssim, que creixien cap amunt mitjançant construccions superposades i la proliferació d'envans que dificultaven l'entrada de la llum, fins al punt de viure sempre en la penombra. Obradors d'argenters i petites botigues on es podia trobar de tot. Ben a prop d'una de les esglésies més antigues de la ciutat, la parròquia de Santa Eulàlia. A més, la proximitat de la Pescateria Vella, situada pràcticament al mig del barri; d'un mercat de verdures i hortalisses que omplia alguns dels carrerons; i de la Carnisseria Vella, paral·lela al carrer de l'Argenteria, feien d'aquesta zona, a més d'un centre comercial de primer ordre, una de les àrees més brutes i insanes de l'antiga ciutat.

Els conversos començaren a instal·lar-se en aquest lloc gairebé després de la segona conversió (1435); si més no, sembla que no ho feren d'una forma massiva, sinó de mica en mica, fins que canviaren el barri en una mena de call, tal i com abans l'havien tingut a la zona de la Calatrava.

De tota manera, cal dir que part d'aquest emplaçament ja havia estat ocupat pels jueus d'antic, fins i tot abans de la conquesta. El call menor, que hom situa a la porció de Nunyo Sanç, estava situat al voltant de la que, amb posterioritat, fou església de Sant Bartomeu (es pensa que, en el moment de la conquesta, era sinagoga), després convent de Monges agustines de la Misericòrdia i avui seu del Banc d'Espanya.

El 30 de juny de 1232 Nunyo Sanç atorga a *Moysen* jueu una casa prop de l'església de Sant Bartomeu, que confronta amb el call jueu, amb la condició que tan sols la pugui vendre als “judeis nostris”¹⁰.

El call menor gaudia d'una sinagoga i d'un carrer principal. També es documenta al segle XIII la presència de jueus al carrer de la Bosseria. Per tant, no deixa d'ésser una paradoxa que els descendents dels conversos retornassin al mateix lloc que, juntament amb l'Almudaina, és el més antic testimoni de la seva residència a la ciutat.

El barri del Sagell al segle XVII estava constituït per tres artèries principals:

- 1) El *carrer de l'Argenteria*, amb les seves variants (Cap d'Amunt, Cap d'Avall) segons la direcció que es prenia. Era habitat principalment per argenters, botiguers, passamaners ... i malgrat el nombrós veïnatge no deixava de tenir la seva part de corrals i horts.
- 2) Una altra de les artèries fonamentals del barri la constituïa l'antic *carrer de la Bosseria*, on, com hem dit abans, ja hi havia jueus instal·lats al s. XIII. La seva situació estratègica, porta d'entrada del barri i comunicador amb tots els carrers

principals: Sagell, Argenteria, Bunyols... li atorgava un caràcter especial, a més de nombroses denominacions que es barrejaven segons les necessitats: Plaça del Pa, Bosseria d'Avall, Bosseria d'Amunt, Sa Llonja d'En Valentí, Plaça de la Bosseria, etc. La importància d'aquest carrer era històrica. S'hi havia aixecat l'antiga porta àrab de Bebalbeled, lloc per on s'introduïen a la ciutat les mercaderies provinents dels pobles de l'Illa. A més, en aquest carrer, avui reduït a la mínima expressió, hi havia l'oratori de Sant Cristòfol, on, segons la tradició, Jaume I oferí la primera missa de la ciutat, la qual cosa fa pensar que ja era construït abans de la conquesta. Per desgràcia, ni la porta ni l'oratori no s'han conservat. També hi havia una font d'utilitat pública, que prenia els noms del carrer, i que abastava la població circumdant.

- 3) Cal assenyalar, a més dels ja esmentats, el *carrer del Sagell*, d'on prenia nom el barri. El nom de 'Sagell' deriva de sigillum, el senyal que portaven les robes fabricades al país. A la part alta del carrer es trobaven les *Cases Majors del Sagell*, on es marcaven les teles i d'on prengué el nom.

El carrer del Sagell rebia moltes d'altres denominacions: en deien *de la Bosseria*, i més concretament, *de la Bosseria d'Avall*, perquè era la continuació natural d'aquell; *de la Colleteria*, tal vegada fent al·lusió a una branca de la indústria tèxtil que s'hi instal·lava; com cal dir de la denominació *de la Pelleteria* (escrit Pallataria). També prenia nom segons la direcció i la zona: *Cap D'Amunt del carrer del Sagell* "en lo carrer antigament dit de la Tapineria, i ara dit el cap demunt del carrer del Sagell" (1677)¹¹; *Cap d'Avall del carrer del Sagell*, etc.

El que sí que palesen tots els noms que rebé és la gran activitat comercial i artesanal que s'hi desenvolupava. Activitat de la qual no estaven exempts els descendents dels conversos.

El nom de *Jaume II*, que porta actualment, és producte de la reforma de 1862-1863.

Aquests tres carrers aquí esmentats formaven les coordenades del barri del Sagell, en un triangle que tenia el vèrtex en l'actual Plaça Major, abans solar ocupat pel Palau de la Inquisició i pel convent de Sant Felip Neri, i la seva base en la Plaça de Cort, on el carrer de la Cadena i la capella de Sant Cristòfol de Cort tancaven el recinte.

Cal recordar que devers el segle XVIII l'hàbitat dels conversos s'eixamplà envers el carrer de Sant Bartomeu (carrer principal de l'antic call menor), on hi havia el convent i l'església de les Monges de la Misericòrdia. Allí passa a residir una part de la nova aristocràcia del grup, sorgida del creixement de la seva riquesa i de la representació institucional que assoliren en la cort de Carles III els anomenats "*Perruques*", que així s'anomenaren els sis diputats que es presentaren davant el rei, l'any 1773, i, que segons Forteza¹², prengueren el nom "*per haver-se vestit luxosament, ornats amb perruca i tot com si fossin grans senyors*".

Si més no, l'extensió que ocupaven era petita, la gran població del barri queda reflectida a les nombroses illetes que hi estaven incloses. La més famosa i una de les més habitades era sens dubte la *illeta de Calafosca*. Com bé ens indica el nom, la llum hi era absent, i s'hi ingressava mitjançant un carreró privat que es tancava